

Azərbaycan dastanlarında multikultural dəyərlər, etnik və dini tolerantlıq

Pərixanım Soltanqızı (Hüseynova)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.
Azərbaycan. E-mail: huseynovaperixanim1962@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9391-6162>

XÜLASƏ

Məqalədə multikultural dəyərlər, etnik və dini tolerantlıq araşdırılır. Tədqiqat “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və “Əsli və Kərəm” dastanları üzərində aparılır. Öncə dastan növləri – qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətlər şərh edilir, islam, iudaizm, xristianlıq dinindən olan qadın obrazları arasındakı oxşar xüsusiyyətlərdən söz açılır, qəhrəmanlıq, məhəbbət motivləri önə gətirilir. “Əsli və Kərəm” dastanında erməni qızı ilə müsəlman oğlanın bir-birinə olan sevgisindən, nəticədə bu sevginin faciə ilə tamamlanmasından söhbət açılır. “Koroğlu” dastanında Koroğlu və onun dəliləri tarixi şəxsiyyətlər kimi araşdırılır. Burada islam qayda-qanunlarına əməl olunmaması, dini, milli mənsubiyyət fərqinin olmaması, tolerantlıq önə çəkillir. Azərbaycan xalqının qədim dövrlərdən bəri çoxmədəniyyətliliyi elmi-bədii cəhətdən əsaslı şəkildə şərh olunur.

AÇAR SÖZLƏR

Azərbaycan ədəbiyyatı, poetika, dastan janrı, multikultural dəyərlər, tolerantlıq

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 22.07.2023
qəbul edilib: 28.08.2023

Multicultural values, ethnic and religious tolerance in Azerbaijani epics

Parikhanim Soltangizi (Huseynova)

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: huseynovaperixanim1962@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9391-6162>

ABSTRACT

The article examines multicultural values, ethnic and religious tolerance. The research is conducted on the epics "Kitabi-Dada Gorgud", "Koroghlu" and "Asli va Karam". First, the similar and different features between the types of epics – heroic and love epics are explained, the similar features between female characters from Islam, Judaism, and Christianity are mentioned, and the motives of heroism and love are brought forward. In the epic "Asli and Karam" there is talk about the love of an armenian girl and a muslim boy for each other, and the end of this love with a tragedy. In the "Koroghlu" saga, Koroghlu and his madmen are investigated as historical figures. Here, non-observance of Islamic rules, lack of religious and national differences, and tolerance are emphasized. The multiculturalism of the Azerbaijani people since ancient times has been interpreted scientifically and artistically.

KEYWORDS

Azerbaijani literature, poetics, epic genre, multicultural values, tolerance

ARTICLE HISTORY

Received: 22.07.2023

Accepted: 28.08.2023

Giriş / Introduction

Dastanlar Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının epik janrına daxildir. Onların sırasında həcminə görə “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və “Əsli və Kərəm” dastanları mühüm və əhəmiyyətli yer tutur.

Dastanlar ideya, forma və məzmun baxımından uzun tarixi inkişaf mərhələlərindən keçmiş, müxtəlif ad və terminlərlə *dastan* şəklində sabitləşmişdir. Belə ki, rəvayət, qissə, əhvalat, poema, epos və s. terminlər dastan sözünü əvəz etmişdir. Dastan çoxmənalı sözdür. Buna görə də epik növün nağıl, əfsanə, rəvayət janrlarının yanında da işlədilir. Dastanlar bölgü təsnifatına görə iki növə bölünür: qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları. Onların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinə nəzər salaq.

Oxşar xüsusiyyətləri:

Dastanların hər iki növü nəsr və nəzmlə yazılır. Burada qəhrəmanlar bir neçə funksiyanın daşıyıcısıdır: ozan, aşiq, rəqqas və s. Hər iki növ dastanda əfsanə, qeyri-adi qüvvəyə malikolma və s. folklor ünsürləri mövcuddur.

Fərqli xüsusiyyətləri:

Qəhrəmanlıq dastanlarının əsas ideyasını xalq, Vətən, el, azadlıq, xalqın ictimai mənafeyi, arzu və istəkləri uğrunda mübarizə, məhəbbət dastanlarının əsas ideyasını isə təmiz, ülvi məhəbbət, qəhrəmanların – aşiq və məşuqun şəxsi mənafeyi, arzu və istəkləri uğrunda mübarizəsi təşkil edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bir müqəddimə, on iki boydan ibarətdir. Boylar müxtəlif vaxtlarda fərqli aşıqlar tərəfindən yaradılıb. Burada qəhrəmanların yerli və yadelli düşmənlərə qarşı mübarizəsindən bəhs olunur.

Epos köçəri-patriarxal qəbilə quruluşunun dağıldığı, feodal münasibətlərinin gücləndiyi dövrlərin məhsuludur. Dastanda əks olunan cəmiyyətin başçısı Bayandur xan olsa da, boylarda yalnız onun adı çəkilir. Oğuz bəyləri onun yanına mühüm bir məsələ ilə bağlı gedirdilər. Görüş zamanı bəylər onun əlini öpür, qarşısında diz çökürdülər. İlk dəfə igidlik göstərən bəy bir şərtlə, ad almaq məqsədilə onun yanına buraxılır və yalnız bundan sonra o, Oğuz igidləri sırasına daxil ola bilirdi.

Dastanın əsas qəhrəmanı Qazan xan və onun ətrafındakı igidlərdir. Əsərdə Salur Qazan – “qırış günü öndən tərən”, “Ulaş oğlu, tulu quşun yavrusu, qonur atın ayası, xan Uruzun ağası, Bayandur Xanın göyküsü” kimi təqdim olunur. Əsərdə evinin yağmalanması, oğlunun və özünün əsir alınması və s. Qazan xanı bir qəhrəman kimi səciyyələndirən əsas hadisələrdir. Qazan xan mərd, xalqını düşünən, ona sadıq, fədakar, məğlubedilməz, vətənpərvər, qorxmaz bir igid, qəhrəmandır. Oğlu Uruz da ona bənzəyir: atası kimi yenilməz bir igiddir. Dastanda Uruz düşməne iki dəfə əsir düşür,

lakin məğlub olmur, ailəsinin, atasının şərəfini qoruyur. Hətta “qıyma-qıyma doğransa” belə anasından düşməyə özünü bəlli etməməsini xahiş edir.

Ailə şərəfi, namus və ləyaqətlilik Azərbaycan xalqının milli ideologiyasında, xarakterində, mənliliyində mühüm amildir. Sadalanan bu xüsusiyyətlər Uruz obrazında cəmlənmişdir.

“Dədə Qorqud” boylarında kişilər kimi qadınlar da mərd və mübarizdirlər. Arvadın ərə, ananın oğula, bacının qardaşa qarşı sonsuz məhəbbətlə bağlılığı, nişanlı qızın nişanlısına sədaqəti – bütün bunlar Azərbaycan qadınına məxsus milli xarakterdən irəli gələn xüsusiyyətlərdir. Bu qadınlar cəsur və qorxmazdırlar. Onlar at minir, ox atır, düşməni susdururlar. “Dirsə xan oğlu Buğac” boyunda Dirsə xanın arvadı oğlunun ovdan geri dönmədiyini görüb atını minir, qırx incə belli qızla onu axtarmaq üçün dağlara çıxır və nəticədə yaralanmış oğlunu tapır. Uruz əsir düşdükdə Burla xatun silahlanır, oğlunu əsirlikdən qurtarmaq üçün igidlərlə birlikdə döyüşür. Bu yolda min bir əziyyətlə qarşılaşsa da, məqsədindən dönmür. Qanturalın nişanlısı Selcan xatun düşmənləri qovur, “yağının bir ucu mənim, bir ucu sənin” deyib yaralanmış ərinə kömək edir. Dastanda Selcan xatun şücaəti ilə, “ov ovlayıb, quş quşlaması”, “sağına-soluna iki qoşa yay çəkməsi”, “atdığı oxun yerə düşməməsi” ilə diqqət çəkir. Banuçiçək Beyrəklə ox atır, at sürür, güləşir. İgid bir qəhrəman olmasına əmin olduqdan sonra onunla ailə qurmağa razılıq verir.

Dastanda qadına, anaya hörmət mühüm əhəmiyyət daşdığı kimi, əməkçi insan obrazları da əsas yer tutur. Sadə xalq zümrəsindən olan Qaraca Çoban öz igidliyi ilə düşməyə qalib gəlir, hətta düşmənin basqını zamanı iki qardaşını qurban verir. Sürüləri xilas edir, altı yüz nəfərlik düşmən ordusu ilə təkbaşına vuruşur. Daşı tükənsə də sürüdən qoyun, quzunu sapanda qoyub atmaqla düşməyə zərbə vurur. Onun igidliyi dastanda qeyri-adi formada təsvir olunur: Hər dəfə sapandını atanda iki, üç düşmən öldürür. Sapandı da qeyri-adidir. Sapandın içi “üç yaşar dana dərisindəndir, qolları üç keçi qılından toxunmuşdur, hər atanda on iki batman daş atır, atdığı daş yerə düşmür, düşəndə toz kimi sovrulur, ocaq kimi ovulur, daş düşən yerdə 23 il ot bitmir” [4, s.189].

Dastanda Qanlı Qoca oğlu Qanturalı öz obasından deyil, düşmən elindən qız istəyir. Onun ardınca Trabzona gəlir. Xristian başçısının qızına elçi düşən oğlanın cəsarətini, igidliyini yoxlamaq məqsədilə qoyduğu şərtləri qəbul edir. Oğuz qəhrəmanları, oğuz eli üçün xristian və ya müsəlman olmağın heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Əsas məsələ odur ki, ailəyə, elə gələcək gəlin etibarlı, vəfalı olsun, ərinin arxasında dursun, onunla bərabər düşməyə qarşı igidlik, qəhrəmanlıq göstərsin, Oğuz qadınları kimi eyni keyfiyyətlərə malik olsun. Selcan xatun da öz şücaətini göstərməklə bunu təsdiqləyir.

Aslana, qara buğaya, qara dəvəyə qəhrəmanlıqla qalib gələn Qanturalı Selcan xatunla birlikdə vətənə qayıdır. Lakin sonradan peşman olub, şərtini pozan ata, qızını geri qaytarmaq üçün onların ardınca qoşun göndərir. Selcan xatun Qanturalı ilə birgə atasının qoşununu məğlub edir.

Bu xüsusiyyət başqa bir formada xristian Bayburd hasarı bəyin qızında da var. O, atasının əsiri müsəlman oğlana, Beyrəyə aşiq olur və özünü təhlükəyə ataraq onu zindandan azad edir. Sevgisinə sədaqətilə qəhrəmanlıq səviyyəsinə yüksəlir. Düzdür, xristian qızı Beyrəklə sonra gəlib onu aparmaq, halalı etmək şərtini kəsir. Lakin oğlan vədinə xilaf çıxır, onun ardınca gəlmir. Bu, qızın xristian olması ilə əlaqəli deyil, nişanlısı Banuçiçəyə olan sədaqətilə bağlıdır. Onu da qeyd edək ki, Beyrəklə xristian qızı arasında eşq yaşanmamışdır. Bu sevgi birtərəfli, qarşılıqsız olmuşdur. Hər dəfə düşmən qızı Beyrəklə yaxınlıq etmək istədikdə, o, aralarına qılınc qoymuş, vədinə əməl etmişdir. Oğuz qəhrəmanlarına da ancaq bu yaraşdı. Fikrimizcə, xristian qızı öz həyatını təhlükəyə atıb Beyrəyin həyatını düşündüyünə görə Banuçiçək Beyrəyi əfv edib xristian qızını iltifatla qəbul edə bilərdi. Çünki Oğuz xanımları bu hallara rəqiblik göstərməzdi. Beyrək xristian qızı ilə eşq yaşasaydı, yəqin ki, vədini unutmazdı. Çünki Oğuz igidlərinin şəxsiyyəti bunu deməyə əsas verir.

Onu da əminliklə deyək ki, alim-tədqiqatçı Sevinc Quliyevanın qeyd etdiyi kimi, “son illərdə aparılan tədqiqatlarda “İç Oğuzla Dış Oğuz asi olub Beyrək öldüyü boy” da Beyrəyin xaincəsinə qətlə yetirilməsini verdiyi anda xilaf çıxması ilə izah edirlər” [3, s.83]. Bu fikirlə razılaşmayaraq qısaca onu deyə bilərik ki, Beyrək Qazan xana xəyanət etmədiyi üçün öldürülür.

Mən Qazanın nemətini çox yemişəm,
Bilməzsəm, gözümü tutsun!
Qaraçıqda Qazlıq atına çox minmişəm,
Bilməzsəm, tabutum olsun!
Böyük, geniş otağına çox girmişəm,
Bilməzsəm, zindanim olsun!
Mən qazana dönük çıxmaram, qəti bilin!
[4, s.305]

Biz, Sevinc Quliyevanın “azərbaycanlı təfəkküründə kimliyindən – milliyətindən, hansı xalqa mənsub olmasından asılı olmayaraq verdiyi sözə sadıqlıyın insan üçün başlıca müsbət əxlaqi dəyər” hesab olunması fikri ilə tam razılaşıırıq [3, s.83].

Eposda həm müsəlmanlara, həm də xristianlara xas oxşar süjetlərə rast gəlinir. Məsələn, xristian ata qızını verəcəyi oğlanın cəsaretini yoxlamaq niyyətilə tələblər qoyur, Banuçiçək ərə gedəcəyi oğlanın igidliyini sınamaq üçün onunla döyüşür; ox atır, qılınc, nizə oynadır. Bu motivlər müsəlman aləmində ənənəyə çevrildiyi kimi, xristian dünyasında da öz əksini tapır və bəşəri səciyyə daşıyır.

Xristian qızının eposdakı təsvirləri, atasının əsiri, düşmən elindən olan oğlana aşiq olması, ona sədaqəti, inamı, trabzonlu xristian qızı Selcan xatunun Qanturalıya ərə getməsi, onunla birgə atasının qoşununa qarşı vuruşması – bütün bunlar xristianlar üçün də dini mənsubiyyət fərqliliyinin önəmli olmadığını təcəssüm etdirir. Əsrlərdən gələn çoxmədəniyyətlik, qan qohumluluğu, dini azadlıq gündəlik həyatımızda da özünü göstərir.

Şərqişnas alim Nəriman Qasımoğlunun qeyd etdiyi kimi, “Dastandakı qəhrəmanların müsəlman dindarlığı mühafizəkarlıqdan xeyli uzaq bir məzmunadadır” [9, s.56].

“Əsli və Kərəm” mövzu, ideya və məzmun cəhətdən hər iki dastandan fərqlidir. Qəhrəmanlıq dastanlarında məhəbbət motivlərini nəzərə alsaq, bu baxımdan da onlardan fərqlənir. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarında sevgi azaddır, ona mane olacaq qüvvə yoxdur. “Əsli və Kərəm”də erməni qızına aşiq olan Kərəm və onu sevən Əsli arasında Qara Keşiş keçilməz səddir. O, fitnə-fəsad törədən din təəssübkeşlərinin, mühafizəkar ruhanilərin ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Qara Keşiş, adından bəlli olduğu kimi şər qüvvələri təmsil edən lənətlənmiş obrazdır. Onun əməlləri ucbatından aşıqlar cismən qovuşmayıb sonları faciə ilə bitsə də, sevgiləri ilə dini fanatizmə, feodal ehkamlarına qalib gəlirlər. Xristian-müsəlman dini fərqliliyi əsrlər boyu bir-birini sevən gənclər arasında bu və ya digər məsələlərlə bağlı ciddi problem yaratsa da, millətlər arasında olan sevgi bağının kökünü kəsə bilməmişdir. Bu reallıqlar bütün dövrlərdə bədii əsərlərin müxtəlif janrlarına köçürülmüşdür. Məsələn, “1905-ci ildə” (C.Cabbarlı), “Bahadır və Sona” (N.Nərimanov), “Otellonun oğlu” (F.Qoca), “Şeyx Sənan” (H.Cavid) və başqa əsərlər bu nümunələrdəndir.

“Əsli və Kərəm” mövzusu ilə bağlı müxtəlif janrlarda əsərlər yaranmışdır. “Əsli və Kərəm” operası, “Kərəmi” və “Yanıq Kərəmi” aşiq mahnıları bu mənada ən məşhur nümunələrdəndir.

“Əsli və Kərəm” dastanında bir-birini sevən erməni və Azərbaycan gənclərinin qanlı faciəsi verilmişdir. Xalq qaragüruhçu din nümayəndələrini nifrətlə damğalayaraq göstərir ki, həqiqi sevgiyə heç bir din, millət ayrılığı mane ola bilməz [6, s.59].

“Koroğlu” dastanında obrazların yaşamında multikultural dəyərlər, çoxmədəniyyətlilik özünü göstərir. Çənlibelə gələn qızların hər biri bir eli, bir obanı təmsil edir: Nigar xanımla Mehri xanım istanbullu, Telli xanım ərzurumlu, Ruqiyyə xanım bəyazidli, Hürri xanım qarslı, Dünya xanım ərzinanlı, Məhbub xanımla Şirin xanım rumlu və b. Onların hamısı xotkar, paşa, sultan, xan, bəy qızlarıdır. Hər biri öz arzu və istəyi ilə Çənlibelə gəlmiş və bir məkanda mehriban ailə kimi yaşayırlar. Onların içərisində xristianlığı təmsil edən qızlar da istisna deyil. Məhbub xanımla, Şirin xanım rumlu xristian qızlarıdır. Buradakı qadınlar qəhrəmanlıqda, döyüşkənlikdə, sədaqətdə heç də “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarındakı qadınlardan geri qalmırlar.

Əsərin əsas qəhrəmanı olan Koroğlu Təkə-Türkmən elindən qəssab Alı kişinin oğlu Eyvazı oğulluğa götürür. Bu işə razılıq verən qəssab Alı Koroğluya “namına qıyıb Eyvazı sənin əlindən almıram. Apar get, amma gözün üstündə olsun” – deməklə həm də ona inamını ifadə edir.

Məlumdur ki, Koroğlu tarixi şəxsiyyətdir. O, XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində Türkiyədə baş vermiş Cəlalilər adı ilə tanınan məşhur xalq üsyanlarında iştirak etmişdir. Bir xalq qəhrəmanı kimi Koroğlu haqqında dastanın qollarında söylənilən rəvayət və hekayələr də həmin dövrə təsadüf edir. Bu, əsasən, qədim Göytürklər dövründə Türkiyə ilə İran arasında gedən savaqların əsasında yaranması ilə səciyyələnir. Buna əsaslanaraq deyə bilərik ki, “Koroğlu” dastanında Koroğlunun ətrafına toplanan igidlər də Cəlalilərdir. Onlar müxtəlif xalqların ictimai mənafeyi, arzu və istəkləri uğrunda vuruşmuş, ədaləti, haqq işini təcəssüm etdirmişlər. Dastanın üç – Türkmən, Azərbaycan, Kiçik Asiya variantları mövcud olsa da, əsasını Azərbaycan variantı təşkil edir.

Epos ayrı-ayrı etnik qrupa malik Azərbaycan xalqının “Kitabi-Dədə Qorqud”dan sonra qədim tarixi qəhrəmanlıq salnaməsidir.

Koroğlunun əsl adı Rövşəndir. Atası Alı kişinin gözləri Həsən xan tərəfindən haqsız olaraq çıxarılır. Bu hadisədən sonra Rövşən xalq tərəfindən Koroğlu ləqəbi ilə tanınır. Atasının qisasını alan Koroğlu xalqın vəkiline çevrilir. Xalqa arxalanan qəhrəman dəlillərlə birgə apardığı mübarizədə qalib gəlir. Onun ətrafına yığılan dəlillər – Dəli Həsən, Xan Eyvaz, Dəmirçioğlu, İsabala, Dəli Mehtər, Dəli Əhməd və digərləri xalqın igid oğullarıdır. “Dəli” sözü bədii ədəbiyyatda bir neçə mənada işlədilir. Bu ifadə yaşadığı cəmiyyətin eybəcərlikləri ilə mübarizədə özünü dəliliyə vurmağa məcbur olan, həqiqətdə isə dəlilik dərəcəsinə çatan, psixoloji cəhətdən sarsılan, dəli dolu, qorxmaz insanlara deyilir. Qəhrəmanlıq dastanlarında isə “dəli” sözü igidlik, qəhrəmanlıq, dəli-dolu, dəliqanlı anlamında işlənilir. Bu, haqsızlığa dözə bilməyən, həqiqət uğrunda savaqlara aid bir ifadə, simvoldur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından “Koroğlu”

eposuna da transfer olunub. Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı obrazlar sonradan yaranmış Azərbaycan yazılı, klassik və şifahi xalq ədəbiyyatında yansıma şəklində özünü ifadə edir. Həmçinin qəhrəman qadın obrazlarının (Burla xatun, Banuçiçək, Selcan xatun, Nigar, Telli, Tomris, Şirin, Nüşabə, Həcər və b.) igidliyi bu obrazlarda özünü ifadə edir. “Dədə Qorqud”da işlənən at obrazları Toğlu başlu Duru ayğır Düratı, Keçi başlu keçər ayğır Qıratı təmsil edir. Beyrəyin boz atı, Şirinin Səbdizi (“Xosrov və Şirin”), Qaçaq Nəbinin (“Qaçaq Nəbi”), Qaçaq Kərəmin (“Qaçaq Kərəm”), Cahandar ağanın (“Dəli Kür”) boz atları sahibinə sədaqəti, igidliyi, dil anlaması və çətin məqamlarda qəhrəmanı düşdüyü vəziyyətdən çıxartması kimi xüsusiyyətlərlə ifadə olunub” [1, s.6]. Dastanda Koroğlu igidlərinin məskəni, vətəni – Çənlibeldir. Onlar düşmənin ayağını Çənlibelə dəyməyə qoymurlar.

“Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” eposunun həm qəhrəmanlıq, həm də məhəbbət dastanlarının yaranmasında mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, hər iki dastanda məhəbbət motivləri dərin lirizmlə ifadə edilir.

Dastanda dini, milli mənsubiyyət fərqi yoxdur. Burada dəlillər ayrı-ayrı tayfa, qəbilə və xalqın nümayəndələrini təmsil edirlər. Bu, bəzilərinin adlarından da bəllidir. Məsələn: Ərəboğlu, Kürdoğlu, Gürcüoğlu və b. Onların sırasında ləzgi, fars, türk igidləri də var.

Qırx min gürcü, ləzgi, Rüstəm övladı,
Çəkər qılınc, kəsər dəmir, poladı.
Salar cana qorxu, Koroğlu adı
Koroğlu üstünə sirlərlə gəlir.

“Koroğlu” dastanında islam dininin qayda-qanunlarına əməl olunmur. Hətta dəlildən birinin adı Tanrıtanımazdır. Burada ruhani obrazına rast gəlmək mümkün deyil. Koroğlu və onun dəlilərini bir məsələ düşündürür və birləşdirir: düşmən birdir. Bütün xalqların istismarçı təbəqələri – zülmkar şahlar, bəylər, din mühafizəkarları və başqaları – onların hamısı antifeodal azadlıq mübarizəsində həmrəydir.

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan ədəbiyyatı bütün zamanlarda multikultural dəyərləri, tolerantlığı tərənnüm və təbliğ etmişdir. Hazırda da bu problemlər ədəbiyyatımız qarşısında duran önəmli məsələlərdən biri hesab edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Soltanqızı Hüseynova P. (2017). Müasir və klassik ədəbiyyatın aktual məsələləri (Dərs vəsaiti). Bakı, Elm və təhsil.
2. Soltanqızı Hüseynova P. (2023). Azərbaycan ədəbiyyatı. Multikultural dəyərlər və tolerantlıq (Monoqrafiya). Bakı, “Müəllim” nəşriyyatı.
3. Quliyeva S. (2021). Azərbaycan ədəbiyyatında multikulturalizmin bədii inikasası (Monoqrafiya). Bakı, Elm.
4. Kitabı-Dədə Qorqud. (2004). Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, Öndər.
5. “Koroğlu”. (2004). Bakı, Çarşıoğlu.
6. Əfəndiyev P. (2011). Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri. Bakı, Elm və təhsil.
7. “Əsli və Kərəm”. (2020). Bakı.
8. Azərbaycan dastanları. (2005). Beş cildə, II cild. Bakı, “Lider” nəşriyyatı.
9. Qasımoğlu N. (2016). Multikultural irsimizdə dini əks-səda. “Multikulturalizm” ədəbi-bədii elmi publisistik jurnal, № 4.